

ALT AĞIZLAR GRUBU OLARAK PAMİR KIRGIZCASI PAMIR KYRGYZ AS SUB-ACCENTS GROUP

Abstract

The purpose of this article is to explain the unity of dialects spoken by *the Van/Ulupamir Kyrgyz*, who were made to emigrate from the Little Pamir area to Turkey and were settled in the Ulupamir village in Erjish / Van Province and the *Pamir Kyrgyz* who are among the Kyrgyz Ichkilik clan and live in the Big and Little Pamir areas, the parts of the Pamir mountains in Afghanistan. This unity of dialects, known as 'Pamir Kyrgyz' in the international literature, and recently for which the term 'Ulupamir Kyrgyz' has been coined in Turkey, is essentially included in the group of Ichkilik Dialects in Kyrgyz. Being in great accord with the group of dialects which it belongs to by virtue of its phonetic-morphological features and syntactic and semantic properties, Pamir/Ulupamir Kyrgyz differs from the standart Kyrgyz in terms of its structure and morphology. These features will be handled comparatively in this article.

Key Words: Pamir, Pamir Kyrgyz, Afghanistan Kyrgyz, Pamir Kyrgyz language, Ulupamir, Ulupamir Kyrgyz, Teyit, Kesek, Nayman, Boston

Özet

Bu makalenin konusu, Kırgızların İçkilik boy birliğinde yer alan, Afganistan'ın Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yaşayan *Pamir Kırgızları* ile Küçük Pamir bölgesinden Türkiye'ye göç ederek Van İli, Erciş İlçesi Ulupamir Köyü'nde iskan edilmiş *Van/Ulupamir Kırgızları* tarafından konuşulan ağızlar birliğidir. Uluslararası literatürde 'Pamir Kırgızcası' olarak bilinen, son zamanlarda ise Türkiye'deki kolu için 'Ulupamir Kırgızcası' terimi geliştirilen bu ağızlar birliği, esas olarak Kırgızcanın İçkilik ağızlar grubuna dahildir. Seslik, biçimlik özellikler ile sözdizimsel ve anlambilimsel bakımlardan ait olduğu ağızlar grubu ile büyük ölçüde uyum içinde olan Pamir/Ulupamir Kırgızcası, standart Kırgızcadan ise daha çok ses ve biçim özellikleri ile farklılaşmaktadır. Farklılıklar bu yazıda karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pamir, Pamir Kırgızları, Afganistan Kırgızları, Pamir Kırgızcası, Ulupamir, Ulupamir Kırgızları, Teyit, Kesek, Nayman, Boston.

Pamir Kırgızcası

Kırgızca ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugât'it-Türk adlı eserinde Türk dilinin batı grubu lehçeleri arasında gösterilmiştir. 19. yy. başlarından itibaren yapılan ve özellikle son dönemlere ait olanlarda daha sağlam dilbilimsel ölçütlerin kullanıldığı Türk dillerinin tasnifi çalışmalarının çoğunda *Kırgız* veya *Kara-Kırgız* adları ile Kıpçak grubu içinde ele alınmıştır. Tekin (1989) ise Kıpçak dillerini (Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası) *tavlı ~ tavlu grubu* olarak tanımlamış ve Kırgızca'yı bu gruptan ayırarak tek başına *tölü grubunda* ele almıştır.

Kırgızca üzerine yapılmış diyalektoloji çalışmalarında genel olarak *Kuzey* ve *Güney* *ağızlar grubundan* söz edilir. Bazı çalışmalarda ise Güney grubunun *Güneydoğu* ve *Güneybatı* olarak ikiye ayrıldığı görülür. Kuzey ve Güney *ağızlar grubu*, çeşitli boy veya boy birliklerinin *ağız özelliklerini* temsil ettiği gibi Kırgızistan'ın coğrafi sınırları ile de uyumludur. Yalnız eş dil/varyant sınırlarının (isogloss) bu coğrafi sınırlar ile tam olarak uyduğu ise söylenemez. Birbirine çok yakın hatta iç içe yaşayan Kırgız boylarının *ağız özellikleri* farklı olabilirken, daha uzak coğrafyalarda yaşayanları aynı veya çok benzer yönleri ile dikkat çekmektedir. Bugün Kırgızistan'ın resmi dili olan standart Kırgızca, Kuzey *ağızlar grubunun* özelliklerini taşır. Pamir Kırgızcasının da yer aldığı *İçkilik* *ağzı* ise Güney *ağızlar grubuna* dahildir (Kılıç 2003; Alimov 2011).

Afganistan'ın Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların büyük çoğunluğunu *Teyit*, *Kesek* ve *Kıpçak* boyları ile Doğu Türkistan'dan gelen *Nayman* boyu oluşturmaktadır. Bu boyların ortak özellikleri hepsinin Kırgız boy sistemi içinde *İçkilik* olarak adlandırılan birliğe dahil olmasıdır. Pamir Kırgızcasını oluşturan *Teyit*, *Kesek*, *Nayman*, *Kıpçak* alt *ağızları* dışında *İçkilik* *ağızlar birliğine* *Tölös*, *Boston*, *Cookeşek*, *Noygut*, *Kaıdı*, *Uygur*, *Abat*, *Orgu*, *Katagan* vd. *ağızlar* da dahildir.¹ Bugün bu *ağızların* konuşurları yoğun olarak Kırgızistan'da olmak üzere Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar.

İçkilik *ağzı*, yuvarlak ünlüler yanında /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ dudak diftonglarına ve /æ/ ünlüsüne daha kararlı biçimde sahip oluşlarıyla diğer Güney *ağzı* konuşurlarından ayrılır (Kılıç 2003: 82). Bir diğer ayrılık da /o/ ünlüsünün varlığıdır. /a/ ünlüsünün dudaksıllaşmış bir varyantı olan bu ünlü de yine yalnızca *İçkilik* *ağızlarında* bulunmaktadır: *bar* "var", *non* "ekmek", *qpro* "kara", *baş* "baş" vb.

İçkilik *ağızlarının* hepsinde örtüşmemekle birlikte, bazı durumlarda *zamir n'sinin* bulunmayışı, söz içi ve sonunda *y > g*, *w > g* ses gelişmesi, Arapça ve Farsça sözcüklerin daha fazla olması ve bu sözcüklerin Özbekçe söyleyişe benzer telaffuz edilmesi, birincil uzun ünlülerin çokluğu, söz başı *k > ğ*, *k > g*, *t > d* ötümlüleşmelerinin görülmesi biçiminde tespit edilen bazı ses ve biçim özellikleri, bu *ağızlar grubunun* Kırgızcanın diğer *ağızlarına* göre Özbek, Uygur ve Türkmenler ile daha fazla temasta bulunmalarından ziyade, oluşmalarında ortak Türk boylarının bulunduğu işaret ettiği yönünde de değerlendirmeler vardır (Alimov 2011: 37-38).

Pamir Kırgızları, *İçkilik* *ağzı* konuşan çeşitli boyların oluşturduğu bir topluluk olduğu için dilleri de aslında bir alt *ağızlar birliğidir*. Bu durum, dillerine aynı sözcüğün birden fazla sürümü olması biçiminde yansımıştır: *bir*, *wir*; *eki*, *ekki*, *yekki*; *ceti*, *yetti*; *tuhum*, *tuqum*; *palan*, *folan*; *emi*, *emmi*, *endi*; *yol*, *col*, *jol*; *yalgız*, *jalgız* vb. Ancak bu durum, Pamir Kırgızcası için keskin bir diyalektik ayrım olduğu anlamına gelmemektedir.

Ünlü Özellikleri

Pamir Kırgızcası üzerine hazırladığı doktora tezinde Pekacar, 31 ünlü 58 ünsüzün varlığını tespit ettiğini belirtmektedir. Özü itibarıyla bir ağız çalışması olan tezde o ağız içinde bulunan alt ağızlara ait bütün alofonların belirtilmiş olması doğaldır. Ancak bu çalışmada Pamir Kırgızcasını, standart Kırgızcadan ayıran önemli ses ve biçim farklılıkları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Pamir Kırgızcasının ve kısmen ait olduğu İçkilik ağzının ayırt edici seslik ve biçimlik özellikleri Pekacar 1995; Kılıç 2003 ve Alimov 2011'den yararlanılarak verilecektir:

Pamir Kırgızcasının ayırt edici en önemli seslik özelliklerinin başında /æ/ ünlüsünün varlığı gelmektedir. İçkilik ağızları dışında görülmeyen, /a/ ile /e/ arası bir orta damak ünlüsü olan /æ/ daha çok Arapça, Farsça ve kısmen Rusça alıntı sözcüklerde, daha az olarak da Türkçe kökenli sözcüklerde görülmektedir: *æziz* “aziz”, *dærdi* “derdi”, *bælki* “belki”, *særbæs* “serbest”, *pæncæ* “pençe”, *tætti* “tatlı, şekerleme”, *çæyini* “çayını”, *yænæ* “yine, tekrar” vb.

Pamir Kırgızcasında /æ/ ünlüsü kadar yaygın olmamakla birlikte /i/, /ò/, /ù/ yarı ön/art ünlüler de görülmektedir. /i/ ünlüsü /ı/ ile /i/ arası olup, bazı sözcüklerde /i/’nin öndamaksillaşması, bazılarında ise /i/’nin artdamaksillaşması sonucunda ortaya çıkar: *iylap* “ağlayıp”, *yaḥşı* “güzel, iyi”; *bergile* “verin”, *tèḡin* “dengini” vb. *ò* ünlüsü *o* ile *ö* arasındadır ve daha çok söz içi ve sonunda görülür: *ékòw* “ikisi”, *kòynòk* “gömlek”, *kòlgò* “göle” vb. *ù* ünlüsü *u* ile *ü* arası olup kullanımı çok sınırlıdır: *kùlüp* “gülüp”, *alæykùm sælæm* vb.

Standart Kırgızcada bulunmayan kapalı e /è/ ünlüsü, Pamir Kırgızcasında yaygındır. Ekfiilin geçmiş zaman çekimi olan *édé* biçiminde hem fiilin ünlüsünde hem de benzeşme yoluyla geçmiş zaman ekinde bulunur. *men* ve *sen* kişi zamirlerinin ünlüsü de zaman zaman *mèn* ve *sèn*’dir. Yine dağınık olmakla birlikte *bér* “ver”, *béş* “beş”, *bèy* “bey”, *cér* “yer”, *yèt-* “yetmek”, *yètti* “yedi”, *gèt-* “gitmek”, *tè-* “demek”, *tèḡ* “denk, eşit” vb. sözcüklerde de kullanılır.

Kapalı e /è/ ünlüsü ile başlayan bazı sözcüklerde /y/ öntüremesine de rastlanmaktadır. Bu sözcüklerin iki biçimi de eşzamanlı kullanılmaktadır: *yène* “anne” ~ *ène* “ay.”, *yèt* “et” ~ *èt* “ay.”, *yél* “halk” ~ *él* “ay.”, *yèkinci* “ikinci” ~ *ékinci* “ay.”, *yéken* “imiş” ~ *éken* “ay.” vb. /y/ öntüremesi seyrek olarak kapalı e’den farklı ünlüler önünde de görülmektedir: *yözü* “kendisi, özü”, *yöltürdü* “öldürdü” vb.

Kırgızcanın diğer ağızlarına göre İçkilik ağızlarında daha fazla sayıda birincil uzun ünlü bulunan sözcük vardır. Pekacar’ın Pamir Kırgızcasında 50 civarında tespit ettiği birincil uzun ünlülü sözcüklerin sayısını diğer İçkilik ağızlarını da dahil ettiği araştırmasında Alimov 100 civarında olduğunu belirlemiştir (Pekacar 1995; Alimov 2010). Bunların bazıları *āç* “aç; açıklık”, *āt* “ad, isim”, *āzık* “azık”, *bārı* “hepsi”, *cēt-* “yetmek, ulaşmak”, *ōç* “öç, kin”, *ōz* “kendisi” vb.

Pamir Kırgızcasında standart Kırgızcada bulunmayan kısa ünlülerin varlığı da dikkat çekmektedir. *ī*, *ī̇*, *ū̇*, *ū̇* kısa dar ünlüler sözcük kök ve gövdeleri ile eklenmelerde görülmektedir: *pīr* “bir”, *catīptır* “yatmış”, *bīrōw* “biri”, *tūrup* “durup”, *ölūptūr* “ölmüş” vb.

Kırgızcanın karakteristik ses özelliklerinin başında gelen Genel Türkçe VGV veya VG ses öbekleri büzülerek uzun ünlüye gelişmesine karşılık, Pamir Kırgızcasında bu öbekler üç farklı biçime gelişmektedir. İlkinde Kırgızcanın diğer ağızlarında da olduğu gibi *ō*, *ō̇*, *ū*, *ū̇* uzun ünlülerine, diğerinde ise *ōw*, *ō̇w*, *ūw*, *ū̇w* dudak diftonglarına gelişmesidir: *caylō* “yayla”, *küyō* “güveyi”, *ūl* “oğul”, *cündū* “yünlü”; *birōw* “biri”, *akıldūw* “akıllı”, *ellūw* “elli” vb. Üçüncü biçimde, gelişmeden

çok asli biçimin korunması söz konusudur: *ellig* “elli”, *ķaraşlıg* “bağlı, bağımlı”, *sarıg* “sarı” vb. Bazı sözcüklerde ise her iki veya üç biçim de eşzamanlı olarak görülebilmektedir: Eski Türkçe (ET) *elig* > *ellū* ~ *ellūw* ~ *ellūw*; ET *tuğ* > *tū* ~ *tuw*-; ET *küçlüg* > *küçtū* ~ *küçtūw*; ET *biregū* > *birō* ~ *birōw*, ET *kūdegū* > *kūyō* ~ *kūyōw* vb.

Ünlü uyumları bakımından Pamir Kırgızcası büyük ölçüde standart Kırgızca ile benzerlik taşır. Ancak yukarıda bahsedilen yarı ön/art ünlülerin varlığı Pamir Kırgızcasında önlük-artlık uyumunun kısmen bozulmasına neden olmaktadır: *cæştar* “gençler”, *kōrdūm* “gördüm”, *kōkūrōk* “göğüs”, *ķiyin* “sonra”, *kūyōwnūg* “güveyinin” vb.

Art ünlülü *-rāk*, *-ga*, *-tıgan/-tıganday*, *-ça* ekleri ile ön ünlülü *-min*, *-kin/-kile* ekleri de Pamir Kırgızcasında önlük-artlık uyumu dışında kalmaktadır: *kōbūrāk* “daha çok”, *bizga* “bize”, *bēretıgan* “verdi, vermiş”, *wēretıganday* “vermiş gibi”, *kūmūşça* “gümüş gibi” vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından da Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile büyük ölçüde paraleldir. İlk hecesinde düz ünlü bulunan sözcüklerin diğer hecelerinde de düz ünlüler bulunur; ancak birtakım ses gelişmelerine bağlı olarak istisnai bazı örnekler de da görülebilir: *caylō* “yayla”, *ellūw* “elli”, *kanattū* “kanatlı”, *palō* “pilav” vb.

Kırgızca'yı diğer birçok Türk dilinden ayıran dudak çekimi, Pamir Kırgızcasında da son derece işlektir. İlk hecerde, *u* ünlüsü dışında, yuvarlak ünlü bulunan sözcüklerde, takip eden hece ünlülerinin yuvarlaklaşması biçiminde gelişen bu olayda önlük-artlık uyumu da vardır: *kōrgōndō* “görünce”, *ōtkōnnōn* “geçtikten”, *bolsok* “olsak”, *kūyōw* “güveyi”, *ōrdōk* “ördek” vb.

Önlük-artlık uyumuna da girmeyen *-rāk*, *-ga*, *-tıgan/-tıganday*, *-ça*, *-stan*, *-ger* eklerinin sıklıkla düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında da kalır: *kōbūrāk* “daha çok”, *üstūga* “üstüne”, *kūmūşça* “gümüşten, gümüş gibi”, *Tūrķūstan* “Türkistan”, *dowoger* “davacı” vb.

Ünsüz Özellikleri

Kırgızcanın ayırt edici ses özelliklerinin başında gelen söz başı *c* (< *y*) ünsüzünün varlığı Pamir Kırgızcasında da görülmektedir. Ancak Pamir Kırgızcası bazı sözcüklerde */y/* ünsüzünü koruması ve bazı sözcüklerde de *j* ünsüzünü bulundurması bakımından standart Kırgızcadan ayrılmaktadır: *çaş* “yaş”, *cūrōk* “yürek”, *cekizdi* “yetiştirdi, ulaştırdı”; *yæş* “yaş”, *yænæ* “yine; ve”, *keli yatkada* “geldiğinde”; *jer* “yer”, *jætti* “7”, *jat* “yatmak”, *jürwōgōn* “yürümeyen” vb.

Söz başı */b/* ünsüzü standart Kırgızcadan farklı olarak Pamir Kırgızcası'nda */w/* ünsüzüne gelişebilmektedir: *wır* “bir”, *war* “var”, *wērdi* “verdi”, *wolup* “olup”, *wilet* “bilir”, *waştū* “başlı” vb. Aynı ünsüz söz içinde de sıklıkla *w* ünsüzüne gelişir: *kawırgam* “kaburgam”, *ārıwas* “yorulmaz”, *oturawıs* “otururuz, oturuyoruz”, *kōrwōgōn* “görmeyen” vb.

Pamir Kırgızcası, söz başı ve söz içinde */b/* ~ */m/* ~ */p/* nöbetleşmesinin görülmesi ile de standart Kırgızcadan ayrılmaktadır: *bunday* ~ *munday/mınday* “böyle”; *busurman* ~ *musurman* ~ *pusurman* “Müslüman”; *burun* ~ *murun* “önce”, *boncok* ~ *monçok* “boncuk”, *boyun* ~ *moyun* “boyun”, *büt* ~ *püt* “bitmek, tükenmek”, *bol* ~ *pol* “olmak”, *bır* ~ *pır* “bir”; *kımın* ~ *kıpın* “ufak, zerre” vb.

Standart Kırgızcada söz başı *ötümsüz* */k/* ünsüzü korunurken Pamir Kırgızcasında bazı sözcükler *ötümlü* */g/* ünsüzü ile tespit edilmiştir: *gōrsōm* “görsem”, *gētet* “gider”, *gelersin* “gelirsin; geleceksin”, *ğaç* “kaçmak”, *ğara* “kara”, *ğız* “kız”, *ğol* “kol”, *gōkūrōk* “göğüs”, *gōr* “görmek”,

ğulaq “kulak”, *ğuş* “kuş” vb. Bu sözcüklerden bazılarının k’li biçimleri de vardır: *kuş* “kuş”, *kız* “kız”, *két-* “gitmek”, *kör-* “görmek” vb.

Söz başı *ötümsüz* /t/ ünsüzünün bazı sözcüklerde /d/’ye gelişmesi veya iki ünsüzün nöbetleşmesi Pamir Kırgızcasını standart Kırgızcadan farklılaştırmaktadır: *deñiz* “deniz”, *delppek* “telpek, keçe şapka”, *depse-* “tepmek, tepelemek”; *dilek* ~ *tilek* “dilek”, *dè-* ~ *tè-* “demek”, *daşta* “dışarıda” ~ *taşta-* “atmak, fırlatmak”, *daGı* ~ *taGı* “ve, dahi”, *dut-* ~ *tut-* “tutmak” vb.

Pamir Kırgızcası *al-*, *bol-*, *kel-*, *sal-* fiillerinde bazı eklenmelerde /l/ ünsüzü düşer: *awayt* “almaz” (< *albayt*), *bowoso* “yoksa, olmazsa” (< *bolboso*), *kegen* “gelen” (< *kelgen*), *saGıça* “salınca, koyunca” (< *salğıça*) vb.

Morfofonemik Özellikler

Ünsüz uyumu açısından Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile benzer özellikler göstermektedir. Kırgızca da ünsüz uyumları açısından Genel Türkçeden çok da farklı değildir. Kırgızca’yı diğer birçok Türk dilinden ayıran ve bir tür ünsüz benzeşmesi olarak açıklanan /l/, /n/ ve /m/ ünsüzleri ile başlayan eklerin ötümlü veya ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere farklı seslik gelişmelerle eklenmesi özelliğidir. Genel Türkçe /l/ ve /n/ ünsüzleri ile başlayan ekler ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere d’li, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere ise t’li biçimleri ile eklenir: *cündü* “yünlü”, *attü* “atlı”, *coldor* “yollar”, *kuştar* “kuşlar”; *üydün* “evin”, *attın* “atın”; vb. Bu kural Pamir Kırgızcası için de büyük ölçüde geçerlidir. İstisnai çok az örnek tespit edilmiştir: *koylor* “koyunlar”, *başlık* “başkan”, *bayla-* “bağlamak”, *kapırlık* “kafirlik”, *mollo* “molla” ~ *moldo* “ay.” vb.

Genel Türkçe {-mA} olumsuzluk ekinin ünsüzü standart Kırgızcada ünsüz benzeşmesine bağlı olarak yalnızca /b/ ve /p/ ünsüzlerine gelişirken Pamir Kırgızcasında bu iki ünsüzün dışında /w/ ünsüzüne de gelişmiştir: *kılmādik* “kılmadık”, *bilme-* “bilmemek”, *çıkpādı* “çıkmadı”, *tuybādık* “duymadık”, *bolboso* “yoksa, olmazsa”, *cırtpasa* “yırtmasa”, *tuywādım* “duymadım”, *kalwādı* “kalmadı” vb. Ekin ünlüsünün uzun olması da bu biçimbiriminin standart Kırgızcadan farklılaştığı diğer bir özellik olarak görülebilir.

Benzer durum soru eki için de söz konusudur. Genel Türkçe {mI} soru eki standart Kırgızcada yalnızca /b/ ve /p/’li deşiklere sahipken, Pamir Kırgızcasını oluşturan ağızlar hem bu biçimlere hem de /w/’li biçimlere sahiptir: *bilesiñer bi* “biliyor musunuz”, *cattıñ bı* “yattın mı”, *körböym bü* “görmüyor muyum”; *emes pi* “değil mi”, *okup pu* “okumuş mu”; *ğaldı wı* “kaldı mı”, *öldü wü* “öldü mü” vb.

Standart Kırgızcada {-mIz}, {-mUz}, {-(I)BIz}, {-(I)BUz} biçimleri bulunan birinci çoğul kişi iyelik eki, Pamir Kırgızcasında bu biçimlerden başka {-(U)wIz}, {-(U)wUz} biçimlerinde de görülür: *işimiz* “işimiz”, *teñimiz* “dengimiz”; *tamağımız* “yemeğimiz”, *günābizdı* “günahımızı”; *atımız* “atımız”, *sözüwüz* “sözümüz”, *ğoluwuz* “elimiz” *şæriwiz* “şehrimiz” vb.

Biçimbirimsel Özellikleri

Pamir Kırgızcası yapım ve çekim ekleri, işlev bakımından büyük ölçüde Genel Türkçedekilerle benzerlik gösterir, ancak bu ekler çok biçimlidir. Bir ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına, dudak çekimine ve /l/, /n/, /m/ ünsüzlerinden biriyle kurulmuş olmalarına bağlı olarak özellikle de çekim eklerinde, 16 civarında allomorf olabilir. Aşağıda kısaca yapım ekleri, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri ele alınacaktır.

Genel Türkçe {-çI} isimden isim yapım eki Pamir Kırgızcasında yaygın anlamı dışında *Alayçı* “Alaylı, Alay bölgesinden olan”, *sūçu* “suya alışkın, iyi yüzücü” vb. anlamlarında da kullanılmaktadır. {-çIlik} birleşik eki daha çok {-Ik} eki işlevinde kullanılır: *çoponçuluk* “çobanlık”, *miymandarçılık* “mihmandarlık”, *künçülük* “(bir) günlük” vb. Eski Türkçe *teg* “gibi” edatından gelişen {-DAY}, {-DOY} eki de hem *gibi* hem de {-ken} anlamındadır: *koydoy* “koyun gibi”, *zærdæy* “altın gibi”, *coktoy* “yokken” vb.

İsimden fiil yapım eklerinin belli başlıları {-A-}, {-O-}: *yaşa-* “yaşamak”, *oyno-* “ oynamak”, *tünö-* “gecelemek”; {-I)k-}: *birik-* “toplanmak”, *künük-* “gün görmek”, *coluk-* “rast gelmek”; {-IA-}, {-IO-}, {-DA-}, {-DO-}: *kamçıla-* “kamçulamak”, *ırda-* “şarkı söylemek”, *gözdö-* “gözlemek”, *cüktö-* “yüklemek”.

Fiilden fiil yapım ekleri içinde {-AIA-}, {-OIO-} süreklilik anlamında fiiller yapar: *öpölö-* “öpücüğe boğmak”, *kuwala-* “kovalamak”. {-Ar-}, {-Or-}; {-Dir-}; {-Glz-}; {-I)I-}; {-I)n-}; {-I)ş-} çatı ekleri ve *-mA-*, *-mO-*, *-BA-*, *-BO-*, *-wA-*, *-wO-* olumsuzluk ekidir: *kopor-* “koparmak”; *sattır-* “sattırmak”; *kirgiz-* “girdirmek, sokmak”; *olturguz-* “oturup”; *tüşül-* “inilmek”; *körün-* “görünmek”; *süylöş-* “söyleşmek”; *barba-* “gitmemek”, *ölbö-* “ölmek”, *cakpa-* “benzememek”, *dewe-* “dememek” vb.

İsim Çekimi

İsimlerde çokluk {-IAR}, {-IOR}, {-DAR}, {-DOR} ekleri ile yapılır: *kişiler* “kişiler”, *dölör* “develer”, *tügandar* “kardeşler”, *yoldor* “yollar”, *balıktar* “balıklar”, *cüktör* “yükler”. Son sesi *n* olan sözcüklere ek bazen *n*'li biçimiyle eklenir: *katınnar* “kadınlar”.

İyelik eklerinde, standart Kırgızcada da olduğu gibi ikinci kişiler çift biçimlidir:

Tekil

1. kişi (I)m: *balam, yaşım, etim, guşum, közüm*
2. kişi (samimi) (I)ŋ: *balanŋ, yaşınŋ, etiŋ, guşunŋ, közünŋ*
(resmi/nazik) (I)ŋlz: *balanız, yaşınız, etiŋiz, guşunuz, közünüz*
3. kişi I/-sl: *balası/töböüsü, yaşı, eti, guşı, közi*

Çoğul

1. kişi (I)Blz: *balawız/balamız/balabız, yaşıwız, etibiz, guşubuz, közüwüz* (*w, b, m* tercihi sistemli değildir)
2. kişi (samimi) (I)ŋAr: *balanar, yaşınar, etiŋer, guşunar, közüŋör*
(resmi/nazik) (I)ŋlz(dAr): *balanız(dar), yaşınız(dar), etiŋiz(der), guşunuz(dar), közüŋüz(dör)*
3. kişi IArI: *balaları, yaşları, etleri, guşları, közdörü* (Standart Kırgızca: *caştarı, etteri, kuştarı*)

Standart Kırgızcadaki sistemli *zamir n*'sine karşılık bu konuda Pamir Kırgızcası kararsız bir tutum izlemektedir. Zamir *n*'si yönelme ekinden önce genellikle görülmezken bulunma ve ayrılma eklerinden önce bir genelleme yapılamamaktadır: *boyuga* “boyuna”, *üstügö* “üstüne”; *aslıda* “aslında”, *börunda* “bağrında”; *cæhætiden* “cihetinden”, *imnesinnen* “nesinden” vb.

Belirtme hali eki {-nI}/{-nU}, {-DI}/{-DU} dur. Çok sistemli olmamakla birlikte son sesi ünlü olan isimlere {-nI}/{-nU}, ötümlü ünsüz olanlara {-dI}/{-dU} ve ötümsüz ünsüz olanlara {-tI}/{-tU} biçimleri eklenir. Seyrek olarak 3. tekil kişi iyelik ekinden sonra {-n} biçimi de kullanılabilir: *paltanı*

"baltayı", *moldonu* "mollayı", *zærdi* "altını", *ottu* "ateşi", *cüktü* "yükü", *çāçın* "saçını", *ördögün* "ördeğini" vb.

İlgi hali için standart Kırgızcada da olduğu gibi {-nIn}/{-nUn} ve {-DIn}/{-DUn} deşikeleri kullanılır: *arawanın* "arabanın", *tōnun* "dağın", *şæærdin* "şehrin", *üydün* "evin", *dōmattın* "damatın", *ördöktün* "ördeğin". Ancak Pamir Kırgızcasında standart Kırgızcadan farklı olarak {-nIn}/{-nUn} biçimi de yer almaktadır: *tōnun* "dağın", *arawanıñ* "arabanın", *russıyanıñ* "Rusya'nın", *bularnıñ* "bunların" ~ *bulardıñ* "ay.", *şolornuñ* "şunların" ~ *şolordun* "ay.", *olornuñ* "onların" ~ *olordun* "ay."

Yönelme hali eki {-GA}/{-GO} (ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra {-gA}/{-gO}, ötümsüz ünsüzlerden sonra {-kA}/{-kO}) ve daha seyrek ve iyelik eklerinden sonra olmak üzere {-A}/{-O} deşikelerine sahiptir: *cılıkıca* "yılıkcıya", *jerge* "yere", *üylörgö* "evlere", *mæktæpke* "okula", *otko* "ateşe", *kökkö* "göğe"; *atama* "atama", *başınğa* "başına", *töwöñö* "tepene, kafana", *bōruna* "bağrına", *töbösünö* "tepesine" vb.

Bulunma hali eki {-DA}/{-DO}'dur ve 3. kişi iyelik ekinden sonra *zamir n'si* kullanımı sistemli değildir: *tilde* "dilde", *yoldordo* "yollarda", *kündö* "günde", *çakta* "zamanda", *törttö* "dörtte"; *bōruna* "bağrında", *yaşıda* "yaşında" vb. Ayrılma hali eki {-nAn}/{-nOn}, {-DAn}/{-DOn}'dur. Son sesi /n/, /ŋ/, /m/ olan sözcüklere {-nAn}/{-nOn}, ünlü ve ötümlü ünsüz olanlara {-dAn}/{-dOn}, ötümsüz ünsüz olanlara ise {-tAn}/{-tOn} biçimleri eklenir: *Taşkennen* "Taşkent'ten", *pulumnan* "paramdan", *künnön* "günden", *atadan* "atadan", *cæhætiden* "yönünden", *koydon* "koyundan", *taştan* "taştan" vb.

Araç hali için *mēnen* edatı, eşitlik için ise -çA, -DAy ekleri kullanılır: *bel kalak mēnen* "kürekle", *altımınça* "altmış kadar", *çimínçæ* "sinek gibi, zavallı", *nanday* "ekmek gibi", *köptöy* "çok gibi".

Ek fiil

Ek fiil olarak *é*'dir. Şimdiki ve geniş zaman çekimlerinde fiil kökü görünmez ve yalnız kişi ekleri kullanılır: Tekil 1. kişi {-mIn}/{-mUn}, 2. kişi {-sIn}/{-sUn} ve {-slz/-sUz}, 3. kişi -∅ veya -Dir/-DUr; çoğul 1. kişi -mIz/-mUz, -Blz/-BUz, -wIz/-wUz; 2. kişi -sInAr/-sUnAr ve -slz(dAr)/-sUz(dAr), 3. kişi -∅ veya -Dir/-DUr. Standart Kırgızcadan farkı 1. çoğul kişi ekinde *w*'li biçimlerin bulunması ve 2. çoğul kişi resmi tipinde çoğul ekinin kullanımında bir sistem bulunmayışıdır:

<i>balamın</i>	<i>üylümün</i>
<i>balasıñ</i>	<i>üylüsün</i>
<i>balasız</i>	<i>üylüsüz</i>
<i>bala(dır)</i>	<i>üylü(dür)</i>
<i>balabız/balawız</i>	<i>üylübüz/üylüwüz</i>
<i>balasıñar</i>	<i>üylüsünör</i>
<i>balasız(dar)</i>	<i>üylüsüz(dör)</i>
<i>bala(dır)</i>	<i>üylü(dür)</i>

Standart Kırgızcada ek fiilin geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılan *e/e*, Pamir Kırgızcasında *édé* biçimindedir: *on cēti caşta édém* "on yedi yaşında idim". Standart Kırgızcadaki *eken* ise aynen korunmuştur: *sen ūru ekensin* "sen hırsız imişsin". *édé* aynı zamanda hikaye birleşik zamanı, *eken* ise rivayet birleşik zamanı ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlarda her iki sözcük kişi eklerini de alabilir: *keldim édé* "geldim idi/geldiydim", *oynor édé* "oynardı", *bilmes édék* "bilmezdik", *aytkan eken* "söylemişmiş", *dēgen ekensin* "demişmişsin".

Ek fiilin olumsuzu *emes* ile yapılır: *emesmin*, *emessin/emessiz*, *emes(tir)*; *emespiz*, *emessiñer*, *emessiz(der)*, *emes(tir)*.

Fiil Çekimi

Şimdiki ve kesin olmayan gelecek zaman için standart Kırgızcada olduğu gibi {-A}/{-O}, {-y}, olumsuzu için ise {-mAy}/{-mOy}, {-BAy}/{-BOy} işaretleyicileri kullanılır. Bunlara ek olarak Pamir Kırgızcası'nda olumsuz çekim için {-wAy}/{-wOy} biçimleri de kullanılmaktadır: *alam(in)* "alıyorum; alacağım", *körüşöt* "görüyorlar; görecekler", *bilişpeyt* "bilmiyorlar, bilmeyecekler", *çıkpayt* "çıkıyor", *cürüwöysün* "yürümüyorsun" vd.

Geniş zaman için {-(I)r} / {-(U)r}, {-Ar} / {-Or} ve olumsuz çekimi standart Kırgızcadan farklı olarak son seste /s/ ötümsüz ünsüzü ile {-mAs} / {-mOs}, {-BAS} / {-BOs} yanında {-wAs}/{-wOs} işaretleyicileri ile yapılmaktadır: *aytarbız* "söyleriz", *körörsünör* "görürsünüz", *aytpassın* "söylemezsin", *körwössünör* "görmezsiniz", *turwaspız* "durmayız"

Geçmiş zaman çekiminde {-DI} / {-DU}, {-GAN} / {-GON} ve {-(I)p(tIr)} / {-(U)p(tUr)} ile olumsuzu {-BAI} / {-BOU}, {-BAgAn} / {-BOgOn} ve {-BAP} / {-BOP} işaretleyicileri kullanılmaktadır. Standart Kırgızcadan farkı ise yukarıdaki fiil çekimlerinde de olduğu gibi morfonemik düzeyde olup her bir olumsuz ekin w'li biçimleri de görülebilmektedir: *kördük* "gördük", *körpödük* "görmedik", *kelwediñer* "gelmediniz"; *bolgon* "olmuş", *bolbogon* "olmamış", *körwögönsüz* "görmedin; görmemişsin", *kelışpegen* "gelmemişler"; *körüpsün* "görmüşsün", *kalwappız* "kalmamışız".

Pamir Kırgızcasının Söz Varlığı

Pamir Kırgızcası, söz varlığı bakımından Kırgızcanın diğer diyalektlerinden daha fazla Arapça ve Farsça sözcüğe sahip olması ile ayrılır: *sağır* "yetim", *pærzænt* "çocuk", *cüdæ* "gayet", *pæs* "aşağı", *kættæ* "büyük", *bæænæ* ← Fa. *bahāna*, *bæær* ← Fa. *bahār*, *mætæI* ← Ar. *masal* vb. Diğer ağızlarda bulunan Moğolca'dan alıntı sözcükler ise içkilik ağızlarında hemen hemen hiç görülmez (Alimov 2011:36).

Pamir Kırgızcasındaki bazı sözcükler, standart Kırgızcadan çok Özbekçe özellikler gösterir: *gæp*, *næzær*, *kæmpir*, *mæydæ*, *kæm* vb. Diğer ağızlarda pek rastlanmayan sıyr "sığır", *cağ/yak* "yağ", *egiz* "yüksek", *kællæ* "kelle" vb. sözcükleri barındırması da Pamir Kırgızcasının ayırt edici özelliklerindedir.

Standart Kırgızcadaki işaret zamirlerine ek olarak Pamir Kırgızcası'nda *o*, *ol*, *bu*, *bı*, *şu*, *şul*, *şo*, *şol* biçimleri de görülmektedir. Ayrıca *mana*, *mına* "işte"; *cañkı*, *cañgı*, *cañı* işaret sıfatı; soru zamiri *nême*, *nimne* de kullanılır. Kişi zamirleri *men/mèn*, *sen/sèn*, *siz*, *o(l)* (standart Kırgızca *al*); *biz*, *siler*, *siz* ve *olor'dur* (standart Kırgızca *alar*).

Sonuç

Kırgızların içkilik boy birliğinde yer alan Teyit, Boston, Kıpçak ve Nayman boylarının temsilcilerinden oluşan ve yaşadıkları Pamir dağlarının adı ile anılan Pamir Kırgızlarının dili, bir alt ağızlar grubudur. Temsil ettikleri boyların dil özelliklerini korumada şu ana kadar başarılı görünen Pamir Kırgızları, son yüz elli yıldan bu yana çok çeşitli sıkıntılar yaşamış ve değişik baskı ve tehditlere maruz kalmışlardır. Bu çalışmaya konu olan Pamir Kırgızlarının bir kısmı halen Afganistan'ın Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yaklaşık 1000 kişilik bir nüfusla varlık mücadelesi vermektedir. Göçer bir hayat süren Pamir Kırgızları, yerleşim bölgelerinden uzak olmaları ve iletişim imkanlarının sınırlı olması gibi nedenlerle, dil ve kültürlerini korumakta çok sıkıntı

çekmemişlerdir. Ancak bu durum dil ve kültürlerinin tehlikede olmadığı anlamına gelmemektedir. Yaşam koşullarının zorluğu, sağlık hizmetlerinin çok sınırlı olması gibi nedenlerle özellikle kadın ve çocuk ölümleri çoktur ve bu da kısa bir zaman içinde yok olma sürecinin sonuna geleceğini işaret etmektedir. Afganistan'da yaşayan soydaşlarından görece daha iyi koşullarda yaşayan Ulupamir Kırgızları da yok olma tehlikesinden uzak değildir. Türkiyedeki Kırgızlar için tehlike içinde yaşadıkları toplumun dil ve kültüründen, bu unsurların yakın olması da süreci çabuklaştırmaktadır, hızlı bir şekilde etkilenmeleridir.

Bu makalede de ortaya konduğu gibi Pamir Kırgızcası, ait olduğu Kırgızcadan farklı birçok özellik barındırmaktadır. Bu özelliklerin sonraki kuşaklara da aktarılabilmesi için önlemler alınmalı ve bunlar bilimsel çalışmalarla desteklenmelidir.

Kaynaklar

Alimov, Rysbek (2010). “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 7, S. 1 (Mart 2010), s. 251-268.

Alimov, Rysbek (2011). “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”. *TÜBAR Türklük Bilimi Araştırmaları*. XXX, s. 23-40.

Kılıç, Filiz (2003). “Kırgız Türkçesinin İçkilik Ağızı”. *KÖK Araştırmalar*. V/1 Bahar. s. 81-135.

Pekacar, Çetin (1995). *Pamir (Afghanistan) Kırgız Türkleri Ağızı*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, s. xxvii+351.

Tekin, Talat (1989). “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”. *Erdem*.5, sayı 13, Ocak 1989, 141-168. <http://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCultures/Kyrgyz.pdf>

Diğer kaynaklar

Abramzon, S. M (1990). *Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturniye svyazi*, Frunze.

Barthold, V. V. (1943). *Kırgızı*. Bişkek.

Boodberg, P. A. (1996). “T’u-chüeh Türkleri Hakkında Üç Not”. (Ter. E. B. Özbilen) *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 102, Haziran, s. 177-188.

Dor, R. and Naumann, C. (1978). *Die Kirghisen des Afghanischen Pamir*. Graz, Austria.

Kayıpov, Sulayman (2010). “Ethnological Review of the Van Kyrgyz”. *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14.

Sağır, Adem (2011). “Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Van-Ulupamir Kırgız Türkleri ile Oş-Karadenizli Türkler Üzerine Uygulamalı ve Kıyaslamalı Bir Çözümleme”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/4 Fall, s. 263-286, TURKEY.

Shahrani, N. (2002). *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*. Seattle & London: University of Washington Press, pp. xli + 302.

ⁱ İçkilik adı ve içkilik birliğini oluşturan boylar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alimov 2011.